

УДК [930.253:94](477.53)

В. В. ГУДИМ*

**ФОНДИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ – ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КРАЮ**

Розглянуто склад та зміст фондів особового походження, що зберігаються у Державному архіві Полтавської області; зроблено аналіз інформаційного потенціалу цих фондів для вивчення історії Полтавщини.

Ключові слова: фонди особового походження; колекція документів особового походження; спогади; щоденники; листи.

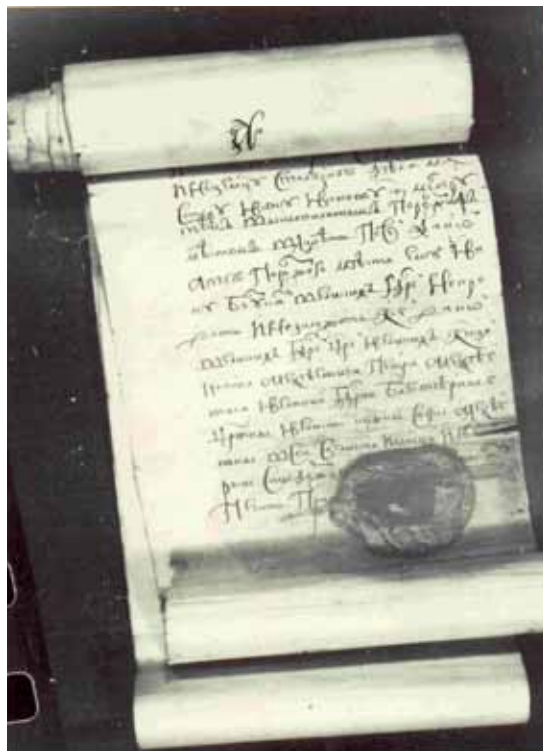
Зазвичай історичні процеси, події, факти вивчаються через призму офіційних джерел. Однак вони будуть неповними і однобокими, якщо не відобразатимуться через суб'єктивне сприйняття їх особистістю. Адже у кожному неповторному та незаангажованому особистому документі (листі, спогаді, щоденнику, записці тощо) є унікальна інформація з історії всіх періодів життя держави та суспільства. Тому фонди особового походження є важливою складовою Національного архівного фонду.

З огляду на це Державний архів Полтавської області активно поповнює джерельну базу документами особового походження. За останні 5 років на державне зберігання надійшло 3225 таких документів. На цей час в архіві зберігається 34 фонди, 6388 справ за 1693–2010 роки. Це фонди особового походження керівників області (“Моргун Федір Трохимович – перший секретар Полтавського обкому партії, Герой Соціалістичної Праці, письменник”), відомих працівників народного господарства (“Тайовий Тимофій Володимирович – начальник Полтавського тепловозремонтного заводу, Герой Соціалістичної Праці”, колекція документів про колективи та ударників комуністичної праці), вчених, діячів науки і техніки (“Аксентьева Зінаїда Миколаївна – член-кореспондент Академії наук УРСР, директор Полтавської гравіметричної обсерваторії, депутат Верховної Ради УРСР”, “Нані Софія Петрівна – відомий зоотехнік-селекціонер”, “Победоносцев Ю. А. – лауреат Державної премії, заслужений діяч науки і техніки, член-кореспондент Міжнародної Академії астронавтики”, “Комарницький Микола Антонович – ветеран і популяризатор авіації і планеризму”), учасників етапних історичних подій (“Абрамов Іван Олексійович – учасник штурму

---

* Гудим Валентина Володимирівна – директор Державного архіву Полтавської області, заслужений працівник культури України.

Указ царів Іоана
та Олексія
земському приказу
(оригінал 1693 рік).

Зимового палацу 24–25 жовтня 1917 року, почесний громадянин міста Полтави”, “Каменський Ричард Кастанович – учасник польського національно-визвольного руху 1863–1864 років”, “Дем’яновський Володимир Васильович – учасник народовольчого руху”), відомих полтавських дворян (ф. 181 “Галагани Петро Григорович та Павло Григорович – поміщики Прилуцького повіту Полтавської губернії”; ф. 767 “Коршун Микола Пилипович (1889 – рік смерті не встановлений) – дворянин, голова Лубенської повітової земської управи”; ф. 242 “Щербатов Микола Борисович – князь, Полтавський губернський предводитель дворянства”; ф. 1017 “Орільська економія поміщиків Чернишів, с. Чернишівка Миргородського повіту Полтавської губернії” та ін.). Окрім того, на зберіганні є і архівні колекції.

Для вивчення історичної минувшини не лише нашого краю, а й України велике значення має фонд 222 “Скаржинська Катерина Миколаївна (/1851–1852/)-1932) – красзнавець, член етнографічного, археологічного і антропологічного товариств”¹. Катерина Миколаївна народилася у селі Постава-Мука Лубенського повіту Полтавської губернії у сім’ї поміщика Миколи Вілімовича Райзера. Була одружена з Миколою Скаржинським, генерал-майором, поміщиком, власником 4 тисяч десятин орної землі. Займалася колекціонуванням старожитностей та відкрила у своєму родовому маєтку на хуторі Круглик музей, де було

представлено одні з найкращих етнографічних, археологічних, нумізматичних колекцій, колекцію церковної старовини, а також чималу колекцію документальних пам'яток. Популярність музею та його засновниці була настільки великою, що Катерину Миколаївну обрали своїм членом кілька наукових товариств.

Великий за обсягом документальний фонд (2650 одиниць зберігання) охоплює значний історичний період. Більша частина документів представлена оригіналами. Найдавніший оригінал належить до 1693 року. Документи поділені на три розділи: діловодство музею; документи, зібрані музеєм; документи родин Скаржинських та Райзерів, а також їх родичів². Поряд із копіями указів і маніфестів російських царів у фонді зберігаються оригінали універсалів гетьмана Мазепи значковому товаришу Василеві Свічці на володіння млинами біля Горобиної греблі у Лубнах (1702 рік), гетьмана Кирила Розумовського лубенському полковнику Івану Кулябці на володіння селами у Лукімській та Лубенській сотнях (1752 рік), гетьмана Данила Апостола переяславському полковникові Тетері на будівництво млина біля Воришівської греблі у Лубнах (1732 рік); документи установ міста Лубен (звіти земської управи, міського громадського банку, повітового казначейства; рапорти приставів тощо); позови поміщиків у Лубенський земський суд, скарги, донесення справнику та городничому про незаконне захоплення земель та переховування втікачів-кріпаків. За документами цього фонду (журнали Полтавського тимчасового губернського комітету з впровадження в дію положення про земські установи; комітету з упорядкування селянського побуту, інструкції про перші земські засідання і порядок стягнення зборів земськими управами, листи, відозви) можна вивчати питання впровадження реформ на Полтавщині, розпочатих у 1861 році. У фонді є колекції сімейних документів родичів Катерини Скаржинської – полтавських поміщиків Кір'якових, Неженцевих, Агроновичів-Корнієвичів, які свідчать про організацію поміщицьких господарств, права володіння землями, благодійну діяльність представників цих родин. Епістолярій представлений листами О. В. Суворова, Г. О. Потьомкіна до Вікентія Райзера (1775 рік), Антоновича В. Б., Багалія Д. Ф., Горленка В. П., Тарновського В. В., Чернігівської архівної комісії, музею Полтавського губернського земства до К. М. Скаржинської.

У Державному архіві Полтавської області зберігаються фонди відомих лікарів-новаторів, прогресивних громадських діячів Скліфосовського Миколи Васильовича та Зубковського Івана Андрійовича.

Видатний військово-польовий хірург, який одним із перших у хірургічній практиці запровадив асептику і антисептику, почесний член Санкт-Петербурзького, Московського, Лондонського, Паризького, Празького товариств лікарів, професор Київського, Московського університетів, Військово-медичної академії, директор клінічного інститу-

ту удосконалення лікарів у Петербурзі Микола Скліфосовський після 1871 року у літні місяці приїжджав у свій маєток у селі Яківці біля Полтави, а з 1900 року – постійно там проживав, де і скінчив свої дні. Він приймав пацієнтів у власному будинку та оперував хворих у Полтавській земській лікарні. Окрім того, був губернським гласним, брав участь у засіданнях Полтавського губернського земства.

Документи до архіву передала онука М. В. Скліфосовського Єлизавета Михайлівна Яковлева (основна частина документів зберігається у музеї інституту Скліфосовського у Москві). Найбільший масив документів – це листування Миколи Васильовича з дітьми та зятем Михайлом Павловичем Яковлевим, який був одним із його талановитих учнів. Окрім відомостей особистого характеру, у листах Скліфосовського є інформації про відкриття клінічного містечка на Дівичому полі у Москві; організацію заходів щодо подолання епідемії віспи та холери; збір коштів на пам'ятник хірургу М. І. Пирогову; підготовку з'їзду лікарів; відкриття школи для селянських дітей у Яківцях у 1887 році у пам'ять про померлого сина Бориса; придбання дачі художником Г. М'ясоїдовим поблизу Полтави; участь у засіданнях Полтавських губернських земських зборів та ін.³ Всебічно вивчити життєвий шлях та наукову діяльність видатного хірурга допоможуть спогади про нього доньки Ольги, онуки Анни, лікаря А. А. Арсенєва, а також статті. У фонді представлено фотографії М. В. Скліфосовського, його сім'ї та Яківчанської садиби, датовані кінцем XIX століття.

Відкривач миргородського джерела мінеральних вод, засновник Миргородського курорту лікар Іван Андрійович Зубковський народився у селі Єрки Миргородського повіту Полтавської губернії у сім'ї священика. Незважаючи на те, що кілька поколінь його предків мали духовний сан, Зубковський вирішив бути лікарем та вступив на медичний факультет Київського університету св. Володимира. Після навчання відразу перейшов у розпорядження Кавказького окружного військово-медичного інспектора (на початку російсько-турецької війни 1877–1878 років). Потім працював земським лікарем у Москві, служив у Ризькому та Кременчуцькому військових шпиталях. Дослужився до чину генерал-майора. У 1911 році отримав відставку і оселився у Миргороді, а з 1914 по 1916 роки обіймав посаду миргородського міського голови. З огляду на відсутність водогону та брак води у криницях міста у літній період Зубковський зініціював пошук джерел артезіанських вод. Майже у самому центрі Миргорода 22 лютого 1914 року зі свердловини глибиною 673 метри вдарив потужний фонтан води, яка мала запах сірководню та солоний смак. Зубковський домігся проведення хімічних та радіологічних досліджень води у лабораторіях відомих вищих навчальних закладів, які підтвердили її цілющі властивості. Миргородська вода за своїми властивостями була подібна до вод відомих

тоді курортів Баден-Баден, Аахен, Соден. Спочатку рекомендували зовнішнє застосування води у вигляді ванн (лікували ревматизм, артрит). Не гаючи часу Іван Андрійович влаштував при міській лазні невелику водолікарню. Перший лікувальний сезон тривав з 28 квітня по 1 вересня 1917 року, курс пройшли 585 хворих, на лікування яких витрачено 10 584 ванни мінеральної води. Іван Зубковський був першим лікарем водолікарні, а також активно займався розбудовою курорту та благоустроєм міста. Помер у Миргороді у 1933 році.

Документи до архіву передав кандидат історичних наук А. К. Аббасов із Воронежа, який займався вивченням історії курорту у Миргороді та віднайшов документи Івана Зубковського у родичів і колег. Надійшло 755 документів (в основному, оригінали) за 1870–1966 роки, з яких сформовано 246 справ. Документи біографічного характеру представлені особистими документами (свідоцтво про народження, атестат про закінчення училища та диплом про закінчення університету, посвідчення персонального пенсіонера, нагородні документи за час служби у військових шпиталях, майнові та господарські документи, довідка про смерть), а також документами про службу у військових відомствах Кавказького, Віленського, Одеського військових округів і роботу на посаді лікаря Миргородського курорту (послужні списки, розпорядження, посвідчення, довідки) та документами про відзначення ювілейних дат лікувальної практики Зубковського (вітальні телеграми, листи, тексти промов ювіляра, статті, пам'ятні адреси). Значний масив документів належить до періоду створення та функціонування Миргородського курорту (1914–1931 роки): журнал міської бурової свердловини, кошторис на облаштування башти для бака артезіанського колодязя, тексти доповідей Зубковського про способи експлуатації миргородського джерела як лікувального; протоколи засідань курортної комісії, де розглядалися питання організації курортного лікування пацієнтів, статут міського ванного лікувального закладу, акти санітарного стану санаторію, звіти про роботу водолікарні за 1919–1923 роки; інформації про спостереження за зміною аналізів крові у пацієнтів, які лікувалися миргородською водою, статут міської ванно-лікувальної установи тощо⁴. У фонді є наукові праці І. А. Зубковського медичної тематики та статті красномовного характеру, присвячені історичному минулому міста Миргорода, перебуванню на Миргородщині великого українського поета Т. Г. Шевченка, письменника І. С. Нечуя-Левицького; письменника, фольклориста А. П. Свідницького, діяльності українських студентських гуртків 70-х років XIX століття, а також уродженцям миргородської землі, відомим громадським і літературним діячам братам Яковенкам. Зубковський активно листувався із колегами-лікарями, бальнеологами, хіміками, інженерами, громадськими діячами (до архіву передано 241 лист). Цікавою у цьому контексті буде згадка про листування із такими

Фото І. А. Зубковського із працівниками Миргородського курорту – членами спілки “Медсантруд” у день його народження (1923 рік).

відомими лікарями, як академіком С. П. Боткіним, доктором медичних наук А. Т. Богаєвським, академіком-хіміком А. П. Діаніним, поетом Павлом Тичиною, завідуючим радіологічної лабораторії технічного товариства міста Одеси Бурксером Є. С., секретарем Московського товариства сприяння та розвитку лікувальних місць Росії доктором Прозоровським. Чудовою ілюстрацією до подій, відображених у документах, є фотографії Зубковського за період навчання у Полтавській семінарії та Київському університеті, а також групові фото колективу Миргородського курорту 1923 року, фотографії Івана Андрійовича разом з друзями (серед них – художник Опанас Сластіон, поет Павло Тичина, письменник Петро Панч) та членами народовольчого студентського гуртка у Києві (1874 рік).

Важливим джерелом є фонд Р-8831 “Колекція документів з історії краю”, який представлений такими документами, як спогади учасників революційних подій 1917–1918 років, Громадянської війни; спогади про Голодомор, колективізацію та репресії у 1932–1933 роках; спогади комсомольців 20-х років полтавського села Великі Сорочинці про створення перших комун. У цьому фонді є також документи про нащадків роду Івана Котляревського та Кочубеїв.

Окремо необхідно звернути увагу на щоденник відомого полтавського лікаря Олександра Несвіцького, у якому відображені події, що відбувалися у Полтаві у період визвольних змагань 1917–1922 років⁵. У щоденнику автор нотував свої спостереження, чутки, інформацію місцевих газет виключно аж до цін на дрова і продукти. Олександр Несвіцький у ті буремні часи не полишав лікарську практику, а тому мав

достовірну інформацію, бо був у гущі подій та активно спілкувався з людьми, знав їх настрої. З осені 1917 по квітень 1919 року, за підрахунками О. Несвіцького, Полтава переходила від однієї влади до іншої 12 разів, і у документі детально описані порядки, які встановлювали у місті Центральна Рада, більшовики, петлюрівці, денікінці, та ставлення до цих нововведень полтавців. Доктор Несвіцький спілкувався із письменником В. Г. Короленком, і про ці зустрічі є спогади у щоденнику. Цікавим є повідомлення про приїзд до Полтави Наркома освіти А. В. Луначарського та його зустріч і дискусії з В. Г. Короленком. У щоденнику описано чимало драматичних епізодів, а то й трагічних подій, які поповнюють скарбницю нашої історії (тим більше, що подібних документів згаданого періоду збереглося небагато). Це і повідомлення про розстріли, обшуки та грабежі, вивезення з Полтави продовольства, похорони Панаса Мирного тощо.

Архівісти зібрали чимало документів, що належать до періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, оскільки ці події неможливо повністю відновити без документів їх учасників. Зібрані документи в основному сконцентровані у фонді Р-9075 “Колекція документів полтавчан – учасників Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”. У фонді налічується 22 справи, зокрема спогади учасників боїв за звільнення Полтави у вересні 1943 року А. І. Холодного та М. С. Руденка, фото воєнних часів, фронтові щоденники, листи, бойові листки, вирізки із фронтових газет тощо.

У 1938 році з Ярославля до Полтави було переведено військове автомобільно-технічне училище, яке отримало назву Полтавське військове автомобільне училище, а з грудня 1940 року – Полтавське тракторне училище. У серпні 1941 року, коли необхідно було зупинити стрімкий наступ німецьких військ до Дніпра, на базі училища був сформований зведений полк. Це було тимчасове військове формування, що складалося із курсантів та командирів тракторного училища, а також добровольців, командиром якого був призначений полковник Іван Андрійович Черенков. Зведений полк діяв з 5 серпня і до 17 вересня 1941 року, вів кровопролитні бої в районі міст Дніпропетровська і Кременчука, втратив до 80% особового складу, однак до останньої хвилини був грозою для ворога та зумів затримати його наступ. У вересні 1941 року, коли над Кавказом нависла загроза вторгнення південної групи німецьких військ, училище було передислоковане до П’ятигорська, і військовий загін курсантів та командирів училища прикривав шосе П’ятигорськ – Нальчик біля озера Тамбукан (висота 910). З лютого 1942 року навчальний заклад змінив назву на Полтавське військово-тракторне училище, із листопада 1942 року – Полтавське танкове училище, з 1946 року – Полтавське танко-технічне училище, яке відповідно до директиви Наркомату оборони СРСР від 21.02.1947 року №ОРГ/1/461267 було розформоване.

У березні 1972 року ветеран училища Андрій Михайлович Ульянов створив ініціативну групу, яка займалася пошуком курсантів і командирів легендарного училища та організовувала їх зустрічі. Було зібрано понад 600 документів за 1939–1991 роки, які передано до держархіву області. До створеної колекції документів ветеранів Полтавського танко-технічного училища і зведеного полку училища увійшли облікові картки та списки колишніх курсантів училища, а також бійців Зведеного полку, схеми бойових дій Зведеного полку училища, спогади ветеранів про навчання в училищі, участь у боях з німецько-фашистськими загарбниками на Дніпрі та Кавказі, відомості про випускників училища – Героїв Радянського Союзу, фотографії, особисті документи червоноармійців, а також документи, що розповідають про зустрічі ветеранів у 70–80-х роках минулого століття та рукопис книги полковника Бориса Кирилова “Був такий полк”⁶. Про неймовірно скрутне становище, в якому опинилися бійці Червоної Армії наприкінці літа 1941 року на Дніпрі та їх героїзм і самопожертву в ім’я Перемоги розповідають сторінки щоденника старшого сержанта Миколи Косорукова, який він вів у липні-вересні 1941 року, фронтові листи Федора Шубного. Саме через призму таких документів дослідники мають змогу дізнатися про перші місяці Великої Вітчизняної війни.

Полтава є батьківщиною відомого ученого-дослідника Юрія Кондратюка (Олександра Шаргея) – автора теорії космічних польотів та розробника ракетної техніки. Його книга “Завоевание межпланетных пространств” була використана американськими вченими під час підго-

товки польоту астронавтів на Місяць. Поряд із питаннями космічного освоєння Всесвіту Юрій Кондратюк займався проблемами промислової енергетики, використання сонячної енергії та енергії вітру, будівництва зерносовищ. Про його непростий життєвий шлях (своє прізвище вчений змушений був змінити через певні трагічні обставини) та службову і наукову діяльність розповідають документи, які були передані до архіву родичами (Ф. Р-8828 “Колекція документів про Юрія Кондратюка (Олександра Гнатовича Шаргея) – видатного вченого в галузі космонавтики”).

Окремо слід розглянути архівну спадщину діячів літератури, культури та краєзнавців.

Літератор і краєзнавець Петро Петрович Ротач є автором унікального біобібліографічного словника “Літературна Полтавщина”, до якого увійшли біографічні довідки як про полтавських письменників, поетів, літературних критиків, етнографів, фольклористів, інших діячів культури, так і тих, хто не є вихідцями з Полтавщини, але своїм життям і творчістю були пов’язані з нею. Шевченкіана – ще одна сфера наукового інтересу Ротача. Біобібліографічний словник частково був надрукований у “Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР” (з № 4 за 1965 рік – журнал “Архіви України”). Через політичні переслідування Петра Ротача літературознавчі розвідки та статті автора не публікувалися з середини 60-х до середини 80-х років минулого століття (у тому числі і словник). Зібрані матеріали Ротач передав на архівне зберігання, з яких була створена колекція документів⁷.

Більша частина документів – це біобібліографічні довідки та статті. Особливе місце у цій колекції посідає розділ “Епістолярій”, оскільки Петро Петрович листувався з багатьма відомими у царині культури постатями, зокрема і з українськими письменниками, поетами, літературними критиками, що проживали і проживають у США, Австралії, Німеччині, Польщі (Олекса Ізарський, Дмитро Нитченко, Федір Габелка, Ангеліна Греккі, Левко Рись, Сергій Онішко та ін.). У листах є спогади Тихона Мунька, М. Корсуна та К. Лаврунова про діяльність літературних гуртків у Полтаві та Кременчуці у 20-х роках минулого століття; батька та однокурсника по Лубенському учительському інституті Петра Гаврика про поета Петра Артеменка; Костя Василенка про свого батька відомого українського поета Охріма Варнака. У листах композитора і диригента Д. Балацького є повідомлення про зустріч із поетом Максимом Рильським, літературознавця Роксолани Зорівчак – про скульптора, уродженця полтавського міста Пирятин, автора пам’ятника Іванові Франкові на Личаківському цвинтарі у Львові Сергія Литвиненка⁸.

Саме через Петра Ротача родина відомого письменника-емігранта Олекси Ізарського (Олексія Григоровича Мальченка) передала на зберігання документи, з яких у 2011 році сформована колекція листів діячів української діаспори до Олекси Ізарського та рукописів їх лі-

тературознавчих статей. Дослідники можуть ознайомитися з листами сина відомого українського новеліста Василя Стефаника – Юрія за 1951–1984 роки, у яких є спогади про батька; роздуми щодо літературного і мовного стилю його новел, кризи української літератури в Канаді; повідомлення про ювілейні пошанування Уласа Самчука; роботу літературного фонду Годоса Осьмачки; враження від візиту української делегації на чолі з Дмитром Павличком до Канади у 1984 році, а також інформація особистого характеру. Про з'їзд українських письменників у Торонто 11–13 червня 1982 року, а також про випуск англomовної бібліографії україніки йдеться у листах Марти Тарнавської. Яр Славутич (Григорій Жученко), Анна-Галя Горбач, Віра Вовк, Ганна Черінь у своїх листах розповідають про діяльність українських творчих спілок у Бразилії, США, Канаді та Німеччині, а також згадують події, що відбувалися на Україні у 60-90-х роках минулого століття. Окрім листів, у фонді є літературознавчі та публіцистичні статті Олекси Ізарського, Анни-Галі Горбач, Петра Одарченка, Ігоря Качуровського, а також вирізки із щоденника Олекси Ізарського “Дісенський нотатник” та “Луна дев’яностих”, статутні документи об’єднання українських письменників в еміграції “Слово”⁹.

Як бачимо, фонди особового походження презентують різні історичні епохи та події, мають потужний джерелознавчо-інформаційний потенціал, і кожен із них заслуговує на пильну увагу дослідників мивушини Полтавщини.

¹ Державний архів Полтавської області, ф.-222, оп. 1, спр. 2.

² Там само, спр. 5.

³ Там само, ф. Р-1058, оп. 1, спр. 17–28.

⁴ Там само, ф. Р-9083, оп. 1, спр. 18, 34, 47, 53, 56, 62.

⁵ Там само, ф. Р-8831, оп. 15, спр. 1.

⁶ Там само, ф. Р-8910, оп. 3, спр. 11.

⁷ Там само, ф. Р-9144, оп. 1, спр. 16–19, 28.

⁸ Там само, ф. Р-9092, оп. 1–13.

⁹ Там само, ф. Р-9144, оп. 1, спр. 16–19, 28.

Рассмотрены состав и содержание фондов личного происхождения, хранящихся в Государственном архиве Полтавской области; проведен анализ информационного потенциала этих фондов для изучения истории Полтавщины.

Ключевые слова: фонды личного происхождения; коллекция документов личного происхождения; воспоминания; дневники; письма.

The article describes the structure and the content of the fonds of personal origin, preserved in the State Archives of Poltava Region; there is made the analyses of the informational potential of those fonds for the studying the history of Poltava Region.

Keywords: the fonds of personal origin; the collection of the personal origin; the memoirs; the diaries; the letters.